

8. FRÄMLINGSFIENTLIGHET I TYSKLAND I SKUGGAN AV ÅTERFÖRENINGEN

Olika narrativ i öst och väst

Joakim Glaser

Inledning

Åren efter murens fall inträffade fyra mycket uppmärksammade och våldsamma attacker mot migranter i såväl östra som västra Tyskland. De två första ägde rum i östra Tyskland. I Hoyerswerda i Sachsen pågick attacker mot såväl vietnamesiska och moçambikiska kontraktsarbetare som flyktingar av och till under flera dagar mellan den 17 och den 23 september 1991. På ett liknande sätt attackerades en flyktingförläggning och ett bostadshus för kontraktsarbetare i Rostock-Lichtenhagen mellan den 22 och den 26 augusti 1992. I båda fallen var det nynazister som ledde och utförde attackerna. Samtidigt var det väldigt många som tittade på och i stor utsträckning stödde våldsamheterna genom applåder och tillrop. Även attentaten i Mölln natten till den 23 november 1992 och i Solingen natten till den 29 maj 1993 utfördes av nynazister och riktades i båda städerna mot turkiska migranter, vars familjehus sattes i brand. Till skillnad från attackerna i östra Tyskland ledde attentaten i Mölln och Solingen till att flera människor miste livet; sammanlagt åtta personer omkom och flera blev allvarligt skadade.

Dessa fyra händelser var på intet sätt de enda främlingsfientliga attackerna i början av 1990-talet, men har i en tysk kontext kommit att symbolisera den våg av främlingsfientliga attacker – vilken började i Hoyerswerda i östra Tyskland 1991 och nådde sin kulmen i Solingen i västra Tyskland två år senare – som drabbade Tyskland åren efter den så kallade återföreningen.¹ Attentaten kan sägas vara en del av en främlingsfientlig och högerextrem diskurs som inte endast fanns i Tyskland, utan runt om i Europa i början av 1990-talet. I Tyskland diskuterades i media och politiken frågan om flyktingars rätt till asyl. Samtidigt präglades dessa år inte endast av våldsamma överfall på migranter, utan också av att högerextrema och främlingsfientliga partier som DVU och Die Republikaner med hjälp av främlingsfientliga budskap tog plats i flera delstatsparlament (lantdagar) runt om i Tyskland.²

Det ovan beskrivna främlingsfientliga våldet åren efter återföreningen visar sålunda att främlingsfientlighet och högerextremism var vanligt förekommande fenomen i såväl östra som västra Tyskland.³ Genom att analysera hur dessa fyra händelser förklaras och beskrivs i media blir det möjligt att synliggöra vilken roll faktiska och inbillade skillnader mellan östra och västra Tyskland spelade i medias berättelser om främlingsfientlighet. På så sätt blir attentaten i Hoyerswerda, Rostock-Lichtenhagen, Mölln och Solingen intressanta att undersöka i en återföreningskontext.

I kapitlet försöker jag fördjupa förståelsen för på vilka sätt historiska och samtida erfarenheter i det tudelade Tyskland användes för att förklara främlingsfientliga praktiker i det återförenade Tyskland och för hur narrativ om främlingsfientlighet i östra respektive västra Tyskland konstruerades de första åren efter återföreningen. I den meningen blir artikeln inte

¹ Bundeszentrale für politische Bildung, ”25 Jahre Brandanschlag in Solingen”, <<https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/161980/brandanschlag-in-solingen>> (22/9 2021)

² Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge* (München 2001) s. 270–280; Ulrich Herbert, *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert* (München 2014) s. 1171–1180; Matthias Quent, *Rassismus, Radikalisierung, Rechtsterrorismus. Wie der NSU entstand und was er über die Gesellschaft verrät*. (Weinheim/Basel 2016) s. 177–179.

³ I artikeln används begreppen östra och västra Tyskland som referens till de geografiska rum som fram till den tyska återföreningen utgjorde DDR (Östtyskland) och Förbundsrepubliken (Västtyskland) Tyskland.

endast ett bidrag till forskning om främlingsfientlighet, utan även till forskning om den tyska återföreningen och östra och västra Tyskland. Det faktum att dessa fyra attacker genomfördes så nära i tid till återföreningen gör att fokus kan riktas på medias rapportering av dessa händelser och vilken roll de olika erfarenheterna av Västtyskland respektive DDR tillmäts i denna rapportering.

Främlingsfientlighet i två olika rum

Den forskningskontext som jag utgår från i artikeln kan lite förenklat delas upp i två områden.⁴ För det första handlar det om forskning kring den tyska återföreningen och dess historiska ursprung i DDR och Förbundsrepubliken (i betydelsen Västtyskland). Utrymmet här är för litet för att ge rättvisa åt denna minst sagt omfattande forskning, men ett par saker är viktiga att påpeka. För det första präglas det dominerande narrativet om återföreningen av en historieskrivning formad i en västtysk kontext och från ett västtyskt perspektiv. Därmed uppfattas den år 1990 utvidgade Förbundsrepubliken som en självklar eller logisk fortsättning på den gamlas historia.⁵ En konsekvens av detta är ett slags icke-erkännande (*Nichtanerkennung*) av erfarenheter gjorda i DDR inom olika områden som utbildning, politik eller konst.⁶ På samma sätt har stora delar av den kultur som producerades i DDR marginaliserats.⁷ Avsaknaden av synliga östtyska kulturella fenomen förstärker därmed en hegemonisk diskurs med ursprung i Västtyskland.

För det andra är det – från ett östtyskt perspektiv – två erfarenheter som belyser dialektiken mellan östra och västra Tyskland: det handlar inte endast om erfarenheten i DDR, utan även om erfarenheten av östra Tyskland

⁴ För en mer utförlig diskussion kring denna forskning, se Joakim Glaser, *Fotboll från Mielke till Merkel. Kontinuitet, brott och förändring i supporterkultur i östra Tyskland* (Malmö 2015), s. 19–28; Joakim Glaser, *Med muren i backspegeln. Nationens betydelse för ungas identitetsskapande i östra Tyskland* (Lund 2011).

⁵ Felix Philipp Lutz, ”Geschichtsbewusstsein in Deutschland. Kontinuität und Wandel” i *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsvermittlung in den neuen Bundesländern* Stiftung Haus der Geschichte (red.). Robert Bosch Stiftung: (Bonn & Stuttgart 2002) s. 54 och 91.

⁶ Irina Mohr, ”Die DDR hat es nie gegeben. Zum Stand gegenseitiger Anerkennung geschichtlicher Erfahrungen”. I *20 Jahre deutsche Einheit – Facetten einer geteilten Wirklichkeit*, Elmar Brähler & Irina Mohr (red.) (Gießen 2010) s. 200–201.

⁷ Daniella Dahn, *Wehe dem Sieger! – Ohne Osten kein Westen* (Reinbeck bei Hamburg 2009) s. 69 ff.; Hermann Glaser, *Kleine deutsche Kulturgeschichte von 1945 bis heute*. (Frankfurt am Main 2007) s. 229.

efter återföreningen 1990.⁸ Denna dubbla erfarenhet av såväl DDR som östra Tyskland efter återföreningen påverkar och är en viktig del av människors identitetsskapande i östra Tyskland.⁹ Båda exemplen är viktiga därför att de visar hur den östtyska erfarenheten inte sällan beskrivs och upplevs som en anomali i en tysk historisk kontext.

Det andra forskningsområdet rör främlingsfientliga strömningar i Tyskland. Den dominerande förklaringen vad gäller östra Tyskland handlar om hur antifascism var en central signifikant i försöken att skapa en DDR-identifikation. Solidaritet med andra folk stod i centrum, och uttryck för nationalism tolererades inte. Parallellt med detta existerade en auktoritär och antagonistisk världsbild med klara skiljelinjer mellan vän och fiende som tillsammans med en sedan tidigare utbredd främlingsfientlighet underblåste nationalistiska tendenser i samband med DDR:s sammanbrott. Den andra förklaringen står att finna i den stora strukturomvandling som ägde rum i de nya förbundsländerna från och med 1990. Konfronterade med en hög arbetslöshet och en osäker framtid tog många östtyskar ut sin frustration mot det växande antalet utlänningar åren efter återföreningen.¹⁰

En som till viss del har problematiserat och nyanserat narrativet om just östtyskar som främlingsfientliga är sociologen Matthias Quent. Han menar att det är farligt att beskriva främlingsfientlighet och högerextremism som östtyska företeelser, eftersom det döljer dess egentliga orsaker. Quent betonar att främlingsfientligheten är lika utbredd i västra som i östra Tyskland. Den tar sig dock olika uttryck, vilket går att förklara med bland annat skillnader i civilsamhället, olika socioekonomiska förutsättningar och generationsformeringar.¹¹ Trots att det finns forskning som problematiserar orsakerna till främlingsfientlighet och högerextremism i Tyskland, så visar

⁸ Jana Hensel, *Achtung Zone – Warum wir Ostdeutschen anders bleiben sollten*. (München och Zürich 2009) s. 71.

⁹ Hendrik Berth, Peter Förster, Elmar Brähler & Yve Stöbel-Richter, ”Wie Jugendliche und junge Erwachsene die deutsche Einheit erleb(t)en”, *Landtagskurier*. 2010:6.

¹⁰ Se till exempel Klaus Schroeder, *Das neue Deutschland: Warum nicht zusammenwächst was zusammengehört* (Berlin 2010) s. 189; Wolf Wagner, *Kulturschock Deutschland – revisited* (Hamburg 2006) s. 61; Lothar Kettenacker, *Germany Since 1945* (Oxford och New York 1997) s. 225.

¹¹ Matthias Quent, ”Rechtsextremismus – ein Ostdeutsches Phänomen” i *APuZ* 16/17:2012. Se även Oliver Decker, Elmar Brähler & Norman Geißler, *Vom Rand zur Mitte. Rechts-extreme Einstellungen und ihre Einflussfaktoren in Deutschland*. (Berlin 2006); Matthias Quent & Peter Schulz, *Rechtsextremismus in lokalen Kontexten. Vier vergleichende Fallstudien*. (Wiesbaden 2015).

denna korta forskningsöversikt att det existerar ett narrativ som beskriver dessa fenomen som specifikt östtyska. Problemet blir därmed östtyskt och inte tyskt.

En diskursiv tidsspegel

I syfte att besvara frågeställningarna har jag undersökt hur två av Tysklands största tidningar – *Der Spiegel* och *Die Zeit* – skrev om attentaten i Hoyerswerda, Rostock-Lichtenhagen, Mölln och Solingen. Dessa tidningar har valts av olika anledningar. För det första därför att de är rikstäckande. För det andra därför att båda tidningarna ges ut en gång i veckan och skiljer sig en del från dagstidningar i form. I såväl *Der Spiegel* som *Die Zeit* finns plats för omfattande reportage som har en viss distans till händelser, vilket dagstidningar saknar. Den tredje och otvetydigt viktigaste anledningen är emellertid att de brukar räknas till den grupp av inflytelserika tidningar i Tyskland (*Qualitätspresse*) som tillsammans med public service och universiteten uppfattas som Tysklands intellektuella centrum. Dessa tidningar har sedan slutet av 1940-talet varit viktiga opinionsbildare och skapare av dominerande diskurser i västra Tyskland, medan inflytandet i östra Tyskland varit tämligen begränsat.¹²

I min läsning har jag utgått från Norman Faircloughs diskursanalys. En viktig anledning är att Fairclough betonar det dialektiska förhållandet mellan diskurser å ena sidan och sociala praktiker och sociala strukturer å den andra. Detta innebär således att diskurserna inte endast är konstituerande utan också konstituerade.¹³ Sålunda kan inte de undersökta texterna stå för sig själva, utan måste förstås som både produkter av samhälleliga strukturer och praktiker och som påverkare av dessa. I den meningen – extra tydligt åren efter återföreningen skulle man kunna hävda – konstituerar *Der Spiegel* och *Die Zeit* mediala diskurser om fenomen som främlingsfiendlighet i Tyskland utifrån sociala praktiker och strukturer präglade av en västtysk erfarenhet och kontext.

Fairclough menar att det existerar diskursordningar som karakteriseras av flera konkurrerande diskurser i ett socialt rum eller i en institution.¹⁴ I

¹² Lutz Mükke, *30 Jahre staatliche Einheit, 30 Jahre mediale Spaltung. Schreiben Medien die Teilung Deutschlands fest?* (Frankfurt am Main 2021) s. 27.

¹³ Norman Fairclough *Discourse and Social Change*. (Cambridge 1992) s. 65–66.

¹⁴ Norman Fairclough, *Media Discourse* (London 1995) s. 66.

artikeln utgår jag från detta synsätt i syfte att försöka synliggöra olika diskurser. För att inte skillnaden mellan narrativ och diskurs ska bli alltför flytande har jag valt att tolka diskurserna som narrativ om främlingsfientlighet i Tyskland.

De två tidningarna kan också tolkas som tillhörande en del av det som Gramsci kallar en kulturell hegemoni i vilken det existerar en maktordning mellan över- och underordnade, där de förra utövar ett moraliskt och intellektuellt ledarskap över de senare.¹⁵ I den kulturella hegemonin finns det en gemensam föreställningsvärld över vilken de styrande har tolkningsföreträde. Även om hegemonin kännetecknas av en konsensus är den dock ständigt utsatt för förhandling mellan styrande och underordnade grupper.¹⁶ Det som jag finner spännande i denna kontext är hur *Der Spiegel* och *Die Zeit* skildrar främlingsfientliga fenomen i östra respektive västra Tyskland, vilka vid tiden för återföreningen var präglade inte endast av skilda sociala praktiker och strukturer, utan även av olika föreställningsvärldar och hur denna skillnad påverkar konstruktionen av narrativ om östra och västra Tyskland i allmänhet och främlingsfientlighet i synnerhet.

Studien har genomförts genom att läsa samtliga artiklar om attentaten i Hoyerswerda, Rostock-Lichtenhagen, Mölln och Solingen i de undersökta tidningarna från september 1991, då attackerna i Hoyerswerda ägde rum, till och med juli 1993, två månader efter attentatet i Solingen. I syfte att systematisera materialet har jag valt att strukturera artiklarna utifrån teman som varit framträdande och frekventa och som utgör mindre narrativ. Därefter har jag använt tre perspektiv som Fairclough menar är viktiga i en analys av media: hur företeelser är representerade, vilka identiteter som konstrueras och vilka relationer som skapas mellan aktörer som journalister och dem som skildras.¹⁷ Vidare har jag tagit fasta på att narrativ, enligt Paul Ricœur, konstrueras av tämligen paradoxala och disparata företeelser, samtidigt som de måste uppvisa progression och sammanhang.¹⁸ De

¹⁵ Antonio Gramsci, i *Selections from the Prison Notebooks*. Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith (red.) (New York 1971) s. 182.

¹⁶ John Storey. *Cultural Theory and Popular Culture. An Introduction* (Harlow 2001) s. 104.

¹⁷ Norman Fairclough, *Media Discourse* (London 1995) s. 5.

¹⁸ Paul Ricœur, "Life in Quest of Narrative". I *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*, David Wood (red.) (London 1991) s. 22.

händelser som väljs ut måste också signalera en viktig poäng till mottagaren.¹⁹

Detta är aspekter jag har utgått från i analysen av det undersökta materialet för att finna centrala representationer, identifikationer och företeelser som genom journalisterna konstruerar de dominerande narrativen i *Der Spiegel* och *Die Zeit*, men också för att söka efter motsägelser eller fenomen som avslöjar till exempel avvikelser och motberättelser.

Det frekvent använda begreppet främlingsfientlighet är inte helt oproblemiskt. Användandet av begreppet innebär en risk att grupper pekats ut som just främlingar och att det sker en reproduktion av sådana föreställningar.²⁰ Icke desto mindre har jag här använt begreppet för att diskutera fientliga stereotypiseringar av och avståndstagande till andra kulturer och kulturgrupper. Detta till skillnad från exempelvis högerextremism som betecknar åsikter som förespråkar diktatoriska regeringsformer, socialdarwinistiska idéer och som bagatelliserar eller rättfärdigar nationalsocialism.²¹

Narrativ som spegling av en tid

I samband med genomläsningen identifierade jag flera teman som fungerade som förklaring till främlingsfientliga praktiker, men det var i synnerhet tre teman som både var dominerande och återkommande: arvet från Weimarrepubliken och Nazityskland, skilda historiska erfarenheter i östra och västra Tyskland och det främlingsfientliga östra Tyskland.

Arvet från Weimarrepubliken och Nazityskland

Föreställningar om främlingsfientlighet i en tysk kontext är inte sällan kopplade till Nazityskland och Förintelsen. I de undersökta artiklarna görs också kopplingar mellan 1990-talet å ena sidan och Weimarrepubliken och Nazityskland å den andra. Det sker framför allt på tre områden.

För det första sker det i form av en jämförelse mellan Weimarrepubliken och det tidiga 1990-talets Tyskland. I artiklarna diskuteras i vilken utsträckning det går att jämföra hur främlingsfientliga och nationalistiska

¹⁹ Steph Lawler, *Identity. Social Perspectives. Second Edition* (Cambridge 2014) s. 29.

²⁰ Martin Ericsson, *Historisk forskning om främlingsfientlighet och rasism i Sverige – en analyserande kunskapsöversikt*. (Stockholm 2016) s. 13.

²¹ Oliver Decker, Elmar Brähler & Norman Geißler, *Vom Rand zur Mitte. Rechtsextreme Einstellungen und ihre Einflussfaktoren in Deutschland* (Berlin 2006) s. 20.

tankar och praktiker i Weimarrepubliken banade väg för nazisternas maktövertagande å ena sidan med den ökande främlingsfientligheten i Tyskland i början av 1990-talet å den andra.

I några artiklar hävdas att analogin inte håller streck och att denna period av den tyska historien inte fungerar som förklaring till främlingsfientliga artikuleringar i början av 1990-talet. Marion Gräfin Dönhoff jämför Weimarrepubliken med Förbundsrepubliken och konstaterar att medan den förra präglades av en i flera avseenden stark misstro mot demokratin kännetecknas Förbundsrepubliken i början av 1990-talet av stabilitet. Därmed finns det inte heller någon risk för en utveckling likt den som ledde till nazisternas maktövertagande 1933. I stället förklaras främlingsfientligheten som ett latent sjukdomstillstånd hos en liten del av den tyska befolkningen som med ojämna mellanrum bryter ut för att sedan försvinna.²² Det är dock ett tillstånd och en förklaring som beskrivs utifrån den gamla Förbundsrepublikens historia och en västtysk horisont och som varken inkluderar östra Tyskland efter återföreningen eller DDR:s fyrtioåriga existens som stat.

Samtidigt finns det de skribenter som ser tydliga paralleller mellan Weimar och samtiden. I synnerhet gäller detta för flera av de etablerade partiernas (CDU, CSU, SPD och FDP) reaktion på den i början av 1990-talet ökade populariteten för uttalat främlingsfientliga partier på yttersta högerkanten. I rädsla att förlora röster till högerextrema partier positionerar sig även de etablerade partierna allt längre ut till höger på den politiska skalan genom att exempelvis tala i termer av en mer restriktiv migrationspolitik. På så sätt blir också partiernas reaktioner på de fyra undersökta attentaten tämligen tafatta och pliktskyldiga.²³ Härvid konstrueras ett samband mellan den samtida dominerande politiska diskursen i vilken främlingsfientliga åsikter runt om i Tyskland inte negligeras, utan görs till en del av en normalitet och Weimarrepubliken. Med Gramscis ord skulle det kunna hävdas att det sker en förhandling mellan de styrande och de underordnade beträffande synen på främlingsfientlighet och migration. Det är just i denna politiska förskjutning högerut som liknelserna med Weimar är som tydligast i det undersökta materialet.

²² Marion Gräfin Dönhoff, "Von Weimar kann keine Rede sein" *Die Zeit*. 1992:48. (översättningarna i artikeln är författarens egna).

²³ "Anklang an Weimar", *Der Spiegel*. 1992:41.

Däremot konstateras det i en artikel att den ovan beskrivna förskjutningen högerut och normaliseringen av främlingsfientlighet i den dominerande diskursen sker med ett tydligt undantag, nämligen antisemitism. I samband med ett nynazistiskt brandattentat på den judiska baracken i det före detta koncentrationslägret Sachsenhausen i september 1992 är fördömandena i media betydligt skarpare och reaktionerna mer upprörda i jämförelse med både politikernas och medias reaktioner på samtida främlingsfientliga attacker riktade mot andra grupper med etnisk eller religiös tillhörighet.²⁴ Utan att det skrivs fram någonstans kan upprördheten tolkas utifrån den tydliga kopplingen till Förintelsen och Nazityskland på ett sätt som inte riktigt sker när det gäller attentaten i Hoyerswerda, Rostock-Lichtenhagen, Mölln och Solingen. En identifikation med antisemitism fördöms således hårdare än annan form av främlingsfientlighet i den kulturella hegemoni som stavas Förbundsrepubliken.

Ett andra och närbesläktat område som är synligt i flera artiklar är att Tyskland – på grund av sitt förflutna – sägs ha en annan moralisk plikt än andra stater när det gäller att bearbeta och förhindra främlingsfientliga företeelser.²⁵ Extra tydligt blir detta när journalister refererar till vad och hur utländska tidningar skriver om de fyra attackerna. I dessa står förklaringen till samtida främlingsfientlighet att finna i just det nazistiska arvet. I samband med attentatet i Solingen har en turkisk tidning rubriken ”Hitlers horungar”,²⁶ en inte alltför subtil anspelning på ett historiskt samband som betonar hur ett nazistiskt arv reproduceras från en generation till en annan och som fungerar som förklaring till attentaten. Samtidigt som flera artiklar pekar på att dylika kopplingar mellan samtida och dåtida främlingsfientlighet görs i utlandet, används Nazityskland eller nazismen som ideologi dock sällan som direkt förklaring till attackerna i någon av de undersökta artiklarna. Detta kan tyckas märkligt med tanke på att det i alla fyra fall var nynazister som antingen var anstiftare till attentaten, som i Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen, eller förövare som i Mölln och Solingen.

Det tredje området som kopplingen till nazismen finns med i är just beskrivningen av anstiftarna och gärningsmännen som identifieras som nynazister hemmahörande i den subkultur som nynazistiska skinnskallar

²⁴ ”Anklang an Weimar”, *Der Spiegel*. 1992:41.

²⁵ Theo Sommer, ”Das Schandmal des Fremdenhasses”, *Die Zeit*. 1991:42.

²⁶ ”Weder Heimat noch Freunde”, *Der Spiegel*. 1993:23.

(skinheads) utgör. I narrativet om skinnskallarna synliggörs förvisso kopplingar bakåt i tiden i form av slagord och attribut som hakkors och den tyska riksflaggan, men våldet förklaras inte utifrån en nazistisk ideologi eller övertygelse. Förklaringarna står snarare att finna i samtiden. Skinnskallarna och deras våldsbejakande främlingsfientlighet beskrivs som representanter för en subkultur i vilken skinheadsband med främlingsfientliga texter lockar till sig vilsna ungdomar och utgör en grogrund för såväl främlingsfientliga åsikter som våldsamheter.²⁷ Denna våldsbejakande och främlingsfientliga subkultur blir i den meningen förklaringen till attentaten. Subkulturen beskrivs också som ett fenomen som framför allt får fotfäste i östra Tyskland på grund av en maktlös rättsapparat och en handfallen polis.²⁸ Överhuvudtaget beskrivs detta som ett problem tydligt knutet till hela det östtyska rummet (*im Osten*) och endast vissa utsatta delar eller områden i andra delar av Tyskland.²⁹ Det är däremot sällsynt att man skriver om västra Tyskland (*im Westen*) på ett liknande sätt. Ett annat sätt är att målande beskriva en hopplöshet hos sysslösa ungdomar i östra Tyskland, vilka utgör en potential för högerextremistisk rekrytering: ”framför allt i östra Tyskland samlas massor av frustrerade ungdomar i spelhallar och på pubar”, vilket får en talesperson för polisen i Cottbus att konstatera att ”så fort någon ger signal kommer massan att marschera iväg”.³⁰

Skilda erfarenheter i öst och väst

Även om nazismen inte är en dominerande förklaring eller del av berättelserna om attentaten i de fyra städerna innebär detta inte att historiska förklaringar saknas i artiklarna. Tvärtom. Däremot finns det skillnader beroende på om det gäller östra eller västra Tyskland. I artiklarna om Mölln och Solingen är det främst en misslyckad integrationspolitik i Förbundsrepubliken som fungerar som historisk förklaring till såväl främlingsfientlighet som främlingsfientligt våld i västra Tyskland. Det är de etablerade par-

²⁷ ”Party bis zum Einsargen”, *Der Spiegel*. 1993:24; ”Wir brauchen jetzt ’ne Krache”, *Der Spiegel*. 1991:42.

²⁸ ”Wir brauchen jetzt ’ne Krache”, *Der Spiegel*. 1991:42.

²⁹ ”Wir brauchen jetzt ’ne Krache”, *Der Spiegel*. 1991:42.

³⁰ ”Dann macht er dich kalt”, *Der Spiegel*. 1991:42.

tierna som beskylls för att ha misslyckats kapitalt med att integrera till exempel gästarbetare från södra Europa.³¹ I detta finns ett återkommande problem, nämligen svårigheten för invandrare utan tyskt ursprung att få ett tyskt medborgarskap. I flera av artiklarna uttrycks att detta hindrar framväxten av ett mångkulturellt samhälle och en acceptans av andra kulturer än den tyska.³² Trots att Förbundsrepubliken sedan 1950-talet har tagit emot fler invandrare än flera andra traditionella invandringsländer (*Einwanderungsländer*) i form av arbetskraftsinvandring, gästarbetare (*Gastarbeiter*), asylsökande och flyktingar har de inte erhållit tyskt medborgarskap. Detta trots att många är födda i Tyskland, har bott i Tyskland i flera decennier, går i tysk skola, studerar vid tyska universitet och är en del av den tyska arbetsmarknaden. Till stor del förklaras detta med att Tyskland inte identifierar sig som ett invandrarland, vilket leder till ett utanförskap för migranter i det tyska samhället.³³

På så sätt förklaras främlingsfientligheten i artiklarna om Mölln och Solingen till övervägande del på en strukturell nivå, vilken skapar ett narrativ i vilket främlingsfientlighet förklaras med en misslyckad integration som förstärker intoleransen gentemot det icke-tyska. Det finns emellertid också aktörer i berättelsen, dels i form av politiker som normaliserat främlingsfientligheten, dels nynazistiska skinnskallar som på olika sätt och i olika grad tillskrivs en främlingsfientlig identifikation. I synnerhet de senare ges också mycket utrymme i artiklarna och blir på så sätt representanter för främlingsfientlighet och centrala aktörer i det narrativ som konstrueras i tidningarna. Därmed synliggörs eller identifieras inte tyskar som kollektiv i detta narrativ.

Innehållet i artiklarna om Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen skiljer sig åt såtillvida att de historiska förklaringarna till främlingsfientliga praktiker och artikulationer tillskrivs östtyskar som kollektiv i större utsträckning. I flera av dessa artiklar är den östtyska erfarenheten av den tyska tudelningen tillsammans med återföreningens socioekonomiska konsekvenser frekvent förekommande förklaringar till de främlingsfientliga våldsamheterna och attityderna i östra Tyskland.

³¹ "Jetzt hilft kein Wegsehen mehr", *Die Zeit*. 1992:37

³² "Der große Katzenjammer", *Die Zeit*. 1992:52.

³³ Martin Klingst. "Es fehlt nur die Wille", *Die Zeit*. 1993:25; Theo Sommer, "Fremde zu Bürgern machen", *Die Zeit*. 1993:23.

Till skillnad från artiklarna om attentaten i Mölln och Solingen skildras människor och miljöer i Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen mer ingående i artiklarna i *Die Zeit* och *Der Spiegel*. Ett vanligt sätt att beskriva dessa två städer är att se dem som produkter av DDR. Städer som växte fram eller expanderade kring en enda dominerande industri, i Rostock varvsindustrin och i Hoyerswerda brunkolsförädlingen, men som vid tiden för kravallerna skildras som en återföreningsalienation, präglad av tristess, försvunna sociala nätverk och stor arbetslöshet.³⁴ Det är också vad som beskrivs som en samhällelig degradering i en artikel. Lägenheterna i bostadsområdet Rostock-Lichtenhagen var under DDR-tiden både eftertraktade och uppskattade, men i jämförelsen med standarden i väst och konsekvenserna av återföreningen beskrivs området som ”hemvist för hopplöshet och som en grogrund för kriminalitet”. Enligt artikeln är det denna nya underordnade position som tillsammans med ett uteblivet uppsving i samband med återföreningen är anledningen till att så många som 40 procent av östtyskarna skyller denna situation på asylsökandena.³⁵

Genom att förklaringarna till främlingsfientligheten riktas mot fenomenet i DDR-samhället – vilket de flesta människor i östra Tyskland i början av 1990-talet hade erfarenhet av – och konsekvenserna av DDR:s kollaps, skapas också ett slags kollektiv främlingsfientlig identifikation tillskrivna östtyskar i gemen. Härvid finns en tydlig skillnad i framställningen av främlingsfientlighet mellan östra och västra Tyskland. I narrativet om främlingsfientlighet i Tyskland framstår hela östra Tyskland och dess invånare som representanter för främlingsfientlighet samtidigt som erfarenheten av DDR och DDR:s kollaps blir centrala förklaringar i detta narrativ. Därmed skapas ett tydligt sammanhang eller samband mellan å ena sidan DDR och återföreningen och å andra sidan attentaten i Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen som gör att det går att tala om ett narrativ om det främlingsfientliga östra Tyskland.

Det främlingsfientliga östra Tyskland

Det främlingsfientliga östra Tyskland skildras på flera olika sätt. En iögonfallande praktik som präglar flera av reportagen från såväl Hoyerswerda som Rostock-Lichtenhagen är det sätt som journalister i både

³⁴ Torsten Schmitz, ”Die Braven Bürger von Hoyerswerda”, *Die Zeit*. 1991:40; Peter Schulz, ”Menschen brauchen eine Perspektive”, *Die Zeit*. 1992:37.

³⁵ Ernst-Michael Brandt, ”Endlich is’ hier was los, Schnucki”, *Die Zeit*. 1992:36.

Die Zeit och *Der Spiegel* presenterar attackerna på asylsökande och kontraktsarbetare. Förvisso görs jämförelsen med främlingsfientlighet i västra Tyskland, men vad gäller de främlingsfientliga attentaten i Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen förstärks det östtyska frekvent genom att betona händelsens plats i det östtyska rummet. Ett sådant exempel är hur hatet mot icke-tyskar bland nynazister kommer till uttryck runt om i Tyskland i början av 1990-talet. I *Der Spiegel* försöker man i samband med attentaten i Hoyerswerda förklara främlingsfientlighet i Tyskland genom att bland annat diskutera nynazisters främlingsfientliga artikulationer. Det påpekas att detta sker överallt i Tyskland som i Baden-Württemberg och att vittnesmål om samma företeelser kommer från östra Tyskland ("aus dem deutschen Osten").³⁶ Att skriva om västra Tyskland på det generaliserande sättet förekommer mer sällan i artiklarna. När det sker görs det inte sällan med de skilda olika historiska erfarenheterna som förklaring, vilket befäster öst- och västtänkandet.

Samtidigt finns exempel på hur östra Tyskland blir ett de, medan västra Tyskland diskuteras utifrån ett tydligt vi: "hos dem som efter *die Wende* inte ser några livsperspektiv" eller "vi i väst med fem miljoner utlänningar".³⁷ På så sätt blir det en dubbel förstärkning av en tillskriven östtysk identitet. Genom att i allmänna ordalag skriva östra Tyskland utan att mer specifikt ringa in någon social grupp, stad eller region; genom användande av skilda pronomen skapa en bild av östtyskar som de andra tyskarna i förhållande till tyskar från väst och genom att ständigt använda prefixet öst betydligt mer frekvent än väst förstärks narrativet om främlingsfientliga östtyskar, samtidigt som de främlingsfientliga handlingar som utförs uppfattas som representativa för östtyskar. Främlingsfientligheten skrivs sålunda ofta fram som ett östtyskt fenomen, ibland som ett tyskt och nästan aldrig som ett västtyskt.

När städer nämns mer specifikt blir de begrepp som ofta förknippas med främlingsfientligt våld. På ett helt annat sätt än i Mölln och Solingen skapas det ett narrativ kring Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen som signalerar en specifik östtysk främlingsfientlighet sprungen ur en östtysk historisk erfarenhet som skiljer sig från den tyska.

³⁶ "Lieber Sterben als nach Sachsen", *Der Spiegel*. 1991:40.

³⁷ Theo Sommer, "Das Schandmal des Fremdenhasses", *Die Zeit*. 1991:42.

I artiklarna om Mölln och Solingen beskrivs och förklaras attentaten utan några konkreta kopplingar till det västtyska rummet eller till västtyskar som kollektiv. Snarare beskrivs attentaten och främlingsfientligheten visserligen som ett problem i Tyskland, men väldigt ofta utan prefixet väst. Främlingsfientligheten är dessutom i denna kontext till viss del begränsad till framför allt nynazistiska skinnskallar vars frustration, hat och leda – orsakade av sociala orättvisor – kommer till uttryck i våld mot migranter och flyktingar.³⁸

I artiklar om attentaten i Mölln och Solingen finns även rikliga referenser till flera andra städer i västra Tyskland som drabbats av främlingsfientligt våld.³⁹ Det skapas emellertid inget narrativ om en kollektiv västtysk främlingsfientlighet utifrån städernas position i det västtyska rummet, eftersom det är framför allt unga nynazister som beskrivs.

De östtyska ortsnamnen framställs emellertid som symboltyngda begrepp, vilka representerar våld och främlingsfientlighet förknippade med det östtyska rummet och de människor som bor där. Här finns två tillvägagångssätt. Det första är att explicit tala i termer av att orten har blivit synonym med främlingsfientlighet: ”Hoyerswerda står sedan i höstas detta år för främlingsfientlighet och våld.”⁴⁰ Detta slås fast redan i inledningen av en artikel om rättsliga efterspel till attentaten i Hoyerswerda. På andra ställen sker det på ett mer implicit sätt. I artiklarna från attentaten i Rostock-Lichtenhagen görs ofta jämförelser med Hoyerswerda, men sällan med främlingsfientligt våld i västra Tyskland. I en artikel beskrivs attentaten i Rostock som betydligt mer våldsamma än de i Hoyerswerda i syfte att förklara en ökad rädsla bland de sex miljoner icke-tyskar bosatta i *hela* Tyskland.⁴¹ De främlingsfientliga förövarna kopplas tämligen tydligt till det rum som en gång utgjorde DDR, men som drabbar hela Förbundsrepubliken. Förvisso kopplas Mölln till främlingsfientligt våld i en artikel på ett liknande sätt, men då är det ett tyskt problem som till viss del har östtyska rötter. De nynazistiska gärningsmännens handling i Mölln förklaras till stor del med att de har haft kontakt med våldsbenägna nynazister i östra Tyskland och blivit inspirerade av både dem och attentaten i Hoyerswerda och

³⁸ ”Weder Heimat, Noch Freunde”, *Der Spiegel* 1993:23; ”Party bis zum Einsargen”, *Der Spiegel* 1993:24.

³⁹ ”Party bis zum Einsargen”, *Der Spiegel*. 1993:24.

⁴⁰ ”Deutschland den Deutschen”, *Der Spiegel*. 1991:50.

⁴¹ ”Ernstes Zeichen an der Wand”, *Der Spiegel*. 1992:36.

Rostock-Lichtenhagen.⁴² Trots att attentatet äger rum i västra Tyskland konstrueras det därmed som ett östtyskt fenomen.

Ett annat vanligt förekommande sätt att skriva som förstärker berättelsen om östtyskar som främlingsfientliga är skildrande reportage från andra orter i östra Tyskland än endast Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen, ett grepp som saknas helt vad gäller Mölln och Solingen. Det är en typ av reportage som görs i syfte att fördjupa förståelsen för attentaten i Hoyerswerda och Rostock och, menar jag, för främlingsfientligheten i det för många läsare (i väst) vid denna tid ännu okända östra Tyskland.

I en artikel i *Die Zeit*, med den talande rubriken ”Heil Hitler, Herr Lehrer”, beskrivs främlingsfientliga stämningar bland tonåringar i Eberswalde och östra Tyskland.⁴³ Bland tonåringar är politisk tillhörighet till vänster eller höger viktiga identitetsmarkörer, och det är vänstersympatisörerna som är i klart underläge. Tonåringar med högerextrema och främlingsfientliga åsikter och praktiker skildras som mediala berömdheter och trendsättare, vars åsikter beskrivs som ett slags mode som florerar i skolorna. Lärarna i östra Tyskland beskrivs som handlingsförlamade och resignerade, vilket förstärks av ett vittnesmål från en lärare i östra Tyskland som undervisat i Baden-Württemberg inom ramen för ett lärarutbyte, och som menar att eleverna där – till skillnad från dem i östra Tyskland – har en vana att på ett differentierat sätt ge uttryck för sina åsikter. ”Det är den egentliga skillnaden mellan öst och väst”, hävdar läraren.⁴⁴

Det är dock inte endast ungdomar som kommer till tals i artiklarna. Östtyskar i olika åldrar och på olika positioner intervjuas och kommer till tals med olika korta och klatschiga och inte sällan rasistiska citat. I artiklar om Hoyerswerda citeras ortsbor med allsköns fördomsfulla och nedsättande påståenden om migranter och flyktingar.⁴⁵ Sachsens inrikesminister påstår i en artikel i *Die Zeit* att det finns asylsökande som inte betar sig på ett sätt som man kan förvänta sig i ett civiliserat och kultiverat samhälle – utan att

⁴² Thomas Kleine-Brockhoff, Kuno Kruse & Ulrich Stock, ”Mölln, Deutschland”, *Die Zeit*. 1992:51.

⁴³ Dorothee Wenner, ”Heil Hitler, Herr Lehrer”, *Die Zeit*. 1992:37.

⁴⁴ Dorothee Wenner, ”Heil Hitler, Herr Lehrer”, *Die Zeit*. 1992:37.

⁴⁵ ”Jagdzeit in Sachsen”, *Der Spiegel*. 1991:40; Torsten Schmitz, ”Die Braven Bürger von Hoyerswerda”, *Die Zeit*. 1991:40.

närmare definiera vad som åsyftas.⁴⁶ En tid därefter i samband med kravalerna i Rostock-Lichtenhagen är Mecklenburg-Vorpommerns inrikesminister lite mer explicit när han hävdar att attackerna mot asylsökande är en reaktion mot överfyllda asylförläggningar, mot att flyktingarna uträttar sina behov bakom buskar, kastar sopor på lekplatsen och till råga på allt ägnar sig åt tiggeri.⁴⁷ Genom att lyfta fram citat på detta sätt förstärker tidningarna intrycket av en främlingsfientlig identifikation i östra Tyskland som representeras av olika människor på skilda positioner.

Det paradoxala är att det i några av artiklarna finns en metarefleksion kring hur media framställer främlingsfientligheten, dels genom att diskutera medias frekventa bevakning av just det östtyska rummet trots att de flesta attentat månaderna före Hoyerswerda ägde rum i västra Tyskland, dels genom att använda sig av forskningsresultat som visar att skillnaderna mellan östra och västra Tyskland när det gäller främlingsfientlighet inte är särskilt stora, ibland till och med större i väst. I en artikel med utgångspunkt i attentatet i Hoyerswerda konstaterar författaren att medierna hellre bevakar och rapporterar från östra Tyskland. Endast motvilligt erkänner medierna att av de 60 attentat mot asylförläggningar under åtta månader före Hoyerswerda ägde tre fjärdedelar rum i västra Tyskland, samtidigt som det i artikeln hänvisas till en undersökning som gör gällande att 77 procent av östtyskarna och endast 61 procent av västtyskarna inte visar någon förståelse för högerradikala tendenser.⁴⁸

Avslutning

Trots att främlingsfientligheten förefaller ha varit lika utbredd i östra som västra Tyskland åren efter återföreningen konstrueras ett narrativ i media i vilket främlingsfientlighet dels förefaller vara vanligare i östra Tyskland, dels uppvisar skillnader mellan östra och västra Tyskland.

Det går också att tolka *Der Spiegels* och *Die Zeits* skildringar av främlingsfientliga attacker som två olika narrativ. I en västtysk kontext beskrivs de som ett tyskt problem – inte västtyskt. Detta narrativ binds samman,

⁴⁶ Torsten Schmitz, "Die Braven Bürger von Hoyerswerda", *Die Zeit*. 1991:40.

⁴⁷ Ernst-Michael Brandt, "Endlich is' hier was los, Schnucki", *Die Zeit*. 1992:36.

⁴⁸ Irene Runge, "Wer hat eigentlich Angst? Hoyerswerda ist nicht nur im Osten", *Die Zeit*. 1991:42.

görs begripligt och representeras av nazistiska skinnskallar, en misslyckad integration och en politisk förskjutning högerut.

Det andra narrativet identifierar en specifik östtysk främlingsfientlighet representerad av östtyskar som kollektiv. Detta narrativ konstrueras genom att synliggöra främlingsfientlighet tydligare i östra än i västra Tyskland, vilket sker på tre sätt. För det första sker attentaten i Hoyerswerda och Rostock-Lichtenhagen på ett minst sagt spektakulärt sätt i den meningen att de pågår under flera dagar och följs och understöds av åskådare. På så sätt kan man tala om en annorlunda och väldigt synlig främlingsfientlig praktik i östra Tyskland.

För det andra uppmärksammar media främlingsfientligheten i östra Tyskland betydligt mer än den i västra Tyskland. En anledning hänger sannolikt ihop med attentatens uppseendeväckande karaktär, vilket skapar en tacksam dramaturgi för medial bevakning. Samtidigt fanns det vid denna tid – vilket artiklarna i *Der Spiegel* och *Die Zeit* bekräftar – sannolikt ett stort intresse hos media av att skildra och berätta om östra Tyskland, avhängigt det faktum att återföreningen just hade ägt rum och att östra Tyskland fortfarande av många betraktades som det andra Tyskland. Det är svårt att tänka bort denna kontext när det gäller att förklara medias stora intresse för att rapportera om främlingsfientlighet i just det östtyska rummet. Icke desto mindre skapar denna stora mediala exponering ett narrativ om en vida spridd främlingsfientlighet i östra Tyskland.

För det tredje beskrivs främlingsfientligheten i stor utsträckning som ett fenomen kopplat till erfarenheten av DDR och återföreningens socioekonomiska konsekvenser, vilket hos läsaren skapar en tydlig förståelse för problemet. Tillsammans förstärker narrativet om ett främlingsfientligt östra Tyskland ett större narrativ i vilket den östtyska erfarenheten står i ett slags underordnad position till den västtyska och där DDR och östra Tyskland uppfattas som undantaget eller anomalin i tysk historia. Inte minst sker detta på ett subtilt men talande sätt genom att det som sker i östra Tyskland oftast beskrivs som östtyskt, medan det västtyska beskrivs som tyskt.

De narrativ som synliggörs i *Die Zeits* och *Der Spiegels* reportage från attentaten i Hoyerswerda, Rostock-Lichtenhagen, Mölln och Solingen speglar tämligen tydligt en kulturhegemoni som existerade i Tyskland åren efter återföreningen. I någon mening skulle jag vilja hävda att *Die Zeit* och *Der*

Spiegel – som centrala opinionsbildare och skapare av dominerande diskurser – bidragit till ett narrativ om östra Tyskland som både annorlunda och främlingsfientligt. Frågan är vilka spår detta har lämnat. Liknande åsikter och förklaringar om östra Tyskland som särskilt främlingsfientligt fördes även fram av media i mitten av 2010-talet i samband med främlingsfientliga och högerpopulistiska AfD:s valframgångar i framför allt östra Tyskland och islamofobiska Pegidas demonstrationer i Dresden, som vid upprepade tillfällen lockade tusentals deltagare och sympatisörer.⁴⁹ Huruvida det finns ett samband mellan narrativen från återföreningens första år och 2010-talet är dock en fråga för framtida forskning.

⁴⁹ Se till exempel Klaus Schroeder, ”Im Osten wird die Zivilgesellschaft vom Mob niedergetrampelt”, *Die Welt* 26/12 2015; ”Höcke: Pegida ist Wegbereiter für AfD-Wahlerfolge”, *Süddeutsche Zeitung*, 9/4 2016; Per T Ohlsson, ”Europas perfekta storm”, *Sydsvenskan*. 13/3 2016.